

PERCEPCIONS DE LA FRONTERA POLÍTICA I DE LA FRONTERA QUOTIDIANA ALS PIRINEUS ORIENTALS (1834-1934)

JOSEP CLARA

Departament d'Història i Història de l'Art
Universitat de Girona

Resum

Per la història, la geografia i les relacions socials, la frontera dels Pirineus al sector oriental ha estat, relativament, permeable. A part del territori de la Cerdanya, on l'orografia no facilita la separació política, la línia divisòria és franquejable per gairebé un centenar de passos de muntanya i existeix també la possibilitat marítima de traspasarla. Excepte en les èpoques de conflicte internacional, en la pràctica diària, més que d'un mur, podem parlar d'un pont, passadís o carrer. El contraban i les lluites polítiques de partit se'n beneficiaren. En la diferenciació identitària de les poblacions situades a ambdós costats del límit estatal hi influí poderosament el distint grau de desenvolupament econòmic i cultural.

Paraules clau

Frontera política, frontera quotidiana, relacions transfrontereres, Pirineus Orientals.

Abstract

In historical, geographical and social terms, the border of the Pyrenees in the Eastern sector was permeable. Aside from the territory of the Cerdagne depression, where orography does not facilitate the political separation, the dividing line is passable by almost a hundred of mountain passages; the maritimal way shall of course be added. Except the times of international conflict, in the daily life, more than a wall, we can speak of bridge, passage or street. The contraband and the political fights of party benefitted from this. The different degree of economic and cultural development in the two sides of the statal boundary influenced powerfully in the identity differentiation of the population.

Keywords

Political border, daily border, international relations, Eastern Pyrenees.

Durant els estudis de batxillerat ens ensenyaren, simplificant el tema, que la frontera de l'Estat espanyol amb el francès era determinada per la serralada dels Pirineus i que es tractava d'“*una frontera natural*”, en contrast amb la de Portugal, la qual era “*algo más convencional*”.¹ Tanmateix, molts anys abans, ho tenia més clar i era més pedagògic Elisée Reclus quan afirmava que “*no hay fronteras naturales en el sentido que les dan los patriotas*”, perquè “*todos los límites marcados entre las naciones son obras del hombre, y nada impide que sean desplazados o destruidos*”, i perquè “*las líneas de partición política trazadas sobre las cimas alpinas y sobre las crestas de los Pirineos no son menos arbitrarias y no respetan más las afinidades naturales*”.² Les fronteres, són evidentment, producte de la història, d'acords interestatals.

En el Tractat de 1659 es va acordar que “*los montes Pirineos, que comúnmente han sido siempre tenidos por división de las Españas y de las Galias sean de aquí en adelante también la división de los mismos reynos*”. Per la part hispana foren cedita, irrevocablement, al rei de França tots els “*países, villas, plazas y castillos, burgos, aldeas y lugares de los condados y veguerías del Rosellón y del Conflent*”, i en les discussions posteriors que van servir per complementar la negociació, la representació francesa va tenir l'agilitat per incorporar un nou lot de territori català: trenta-tres pobles del comtat de la Cerdanya, per bé que va reconèixer la vila de Llívia com a enclavament espanyol.³

La pretesa idea de frontera natural, assenyalada per les crestes de les muntanyes, fou superada per les cessions i limitada per la història, pel fet lingüístic basc i català, per la sobirania d'Andorra, pels aprofitaments de pastures i aigües... A part de la Vall d'Aran i de la mutilació de la Cerdanya, la línia fronterera s'allunya dels cims principals i de la partició d'aigües, ja que després del Costabona, els representants de França aconseguiren substituir la carena muntanyosa principal, representada pel Canigó, per la que perd immediatament altura. Prop del Mediterrani, encara, el desviament

¹ VICENS VIVES, Jaime, i SOBREQUÉS VIDAL, Santiago, *España geográfica*, Barcelona, Teide, 1960, pàg. 122. Vicens sabia molt bé que les fronteres naturals eren un mite, com ho apuntà a *Tratado general de geopolítica. El factor geográfico y el proceso histórico*, Barcelona, Vicens Vives, 1981, 3a ed., pàg. 165-170.

² VICENTE MOSQUETE, María Teresa, *Eliseo Reclus: la geografía de un anarquista*, Barcelona, Los Libros de la Frontera, 1983, pàg. 195.

³ REGLÁ CAMPISTOL, Juan, “El Tratado de los Pirineos de 1659. Negociaciones subsiguientes acerca de la delimitación fronteriza hispano-francesa”, dins *Hispania*, XLII (1951), pàg. 101-166.

convencional cap a migdia, en forma de ve baixa, efectuat a Costoja, va permetre a França d'envair la conca alta del riu Muga.

La impressió que la divisió era absurda a l'alta vall del Segre queda ben reflectida en aquest text de 1850:

*“Es la Cerdaña [...], que ha sido mutilada en los tratados internacionales, viéndose arrebatada en el siglo XVII treinta y tres de sus pueblos que fueron entregados a la Francia contra las prescripciones de la regla general sentada en dichos tratados, a saber, que la cresta de los Pirineos y la dirección de las corrientes marcarían la línea divisoria entre ambas naciones lindantes. Así es que nada al presente más absurdo que dicha línea confundida entre los sulcos de un mismo campo, encerrada entre las tapias de una misma casa, mitad española y mitad francesa, y enredada por las calles de un mismo pueblo, calles de uso común para dos naciones que ni siempre están en paz ni suelen tener idénticos intereses”.*⁴

El tractat de 1659 i els supletoris immediats fixaren els límits entre les dues corones, però la precisió dels confins no va ser fàcil i, amb el pas del temps, la imprecisió va originar una successió de discussions i disputes. A l'arbitrarietat geogràfica s'afegiren els drets de les comunitats frontereres per accedir als recursos naturals, la propietat de les muntanyes, els pasturatges i les aigües situats a la terra de davant, la qual cosa va complicar les relacions entre veïns i entre les autoritats. En alguns indrets no se sabia quina era la vertadera línia de separació. Així va observar-ho directament, l'any 1846, un gironí que s'enfilà a les terres altes de la demarcació provincial:

“La actual línea divisoria entre Francia y España en la Cerdaña no está formada ni indicada por la naturaleza: en ciertas partes la forman una línea de sauces, y en otras atraviesa por medio de un campo cultivado, sin que esté designada siquiera por un surco de arado; y aun, en algunas partes, hay territorios que no se sabe a punto fijo si son franceses o españoles: tal es el trecho que media entre el camino de Puigcerdá a Dorria, y la cresta de las montañas situadas a la izquierda, pues pretenden los vecinos de los pueblos franceses de Palau y Ossege que los terrenos comunales pertenecientes a sus pueblos respectivos tienen por límite el camino expresado, mientras los vecinos de Dorria y pueblos

⁴ FAGES DE ROMÁ, Narciso, “La Cerdaña”, dins *La Granja*, 8 (agost de 1850), pàg. 134.

*límitrofes sostienen que aquéllos sólo llegan a la cresta de los montes en cuya falda meridional está el expresado camino. De esta incertidumbre surgen disputas no sólo entre los pueblos, sino también entre las autoridades de las dos naciones, porque haciendo el resguardo español a veces aprensiones de géneros o ganados en el territorio disputado, se promueven cuestiones sobre su legitimidad entre las autoridades de ambos países. Todo esto viene a confirmar la necesidad de la indicada rectificación de límites, tanto más cuanto que las mismas dudas y disputas ocurren en el valle de Bastán, provincia de Navarra, y otros puntos de la frontera”.*⁵

Per tal de superar aquesta problemàtica, que no consolidava ni l'ordre ni les bones relacions, durant els anys 1856, 1862 i 1866 es van signar els tractats de Baiona, els quals fixaren definitivament la frontera comuna i alhora el reconeixement dels drets, usos i privilegis de les comunitats frontereres. Per als Pirineus Orientals, el tractat que ens interessa és el de 26 de maig de 1866, que va establir els límits entre la província de Girona i el departament dels Pirineus Orientals, i que fou completat amb les disposicions addicionals signades, també a Baiona, el dia 11 de juliol de 1868. En aquests pactes internacionals foren reconeguts els acords anomenats de *faceries* o *passeries*⁶ i gairebé una quinzena de passos de circulació franca per a francesos i/o espanyols.

Tot amb tot, la línia de separació dels dos Estats va definir uns espais de poder polític i econòmic diferenciats, en els quals els habitants respectius hagueren de compartir lleis, impostos i serveis per assegurar els objectius estatals corresponents.⁷

⁵ HERAS DE PUIG, Narciso, *Escursión a la montaña de la provincia de Gerona verificada en el mes de julio de 1846*, Gerona, Imprenta y Librería de Joaquín Grases, 1847, pàg. 53-54. Malgrat els acords internacionals que s'indiquen a continuació, al principi del segle XX es recordava que a Enveig hi havia un cas curiós d'edificació sobre la mateixa línia divisòria: “*A la frontière même, une de ses fermes, la Tor d'En-Gelabert, est partagée en deux par la ligne idéale d'entre France et Espagne. Non seulement la maison, mais une des chambres même sont ainsi traversées. Suivant que l'on met son lit à droite ou à gauche, on dort sous l'égide de la République ou sous celle d'Alphonse XIII*” (ARDOUIN-DUMAZET, *Voyage en France*. 39e série, Pyrénées, partie orientale, Paris, Berger-Levrault & Cie, éditeurs, 1904, pàg. 221).

⁶ ROIGÉ, Xavier, ROS, Ignasi, i COTS, Peir, “De la communauté locale aux relations internationales: les traités de lies et passeries dans les Pyrénées Catalanes”, dins *Annales du Midi*, 240 (2002), pàg. 481-499.

⁷ Per a la comarca de la Cerdanya, vegeu SAHLINS, Peter, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley, The University of California Press, 1989. La traducció catalana té aquest títol: *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya*, s. XVII-XIX, Vic, Eumo, 1993.

LA PERCEPCIÓ DEL FET FRONTERER

La presència del poder estatal en l'aspecte coercitiu fou desenvolupat pel duaner espanyol i el *douanier* francès. Durant el segle XIX, la porta principal d'entrada i sortida de l'Estat espanyol pels Pirineus Orientals fou la Jonquera, via de comunicació ja a l'època romana i on era instal·lada la duana fonamental de la província de Girona, de la qual depenien les de Puigcerdà i Camprodon, així com les de la costa (Cadaqués, el Port de la Selva, Roses, l'Escala, etc.).

La fama de vigilants que tenien els duaners de la Jonquera fou advertida per Richard Ford en 1845:

*“Aquí está la aduana española; los aduaneros, adiestrados por el puntillismo de sus colegas franceses, son severos a menos que se tenga sentido común de ablandarles, por eso de que más ablanda dinero que palabras de caballero, y pocos de ellos encontrarán en su ánimo la fuerza de resistir a un dólar insinuante [...] La aparición del aduanero francés semimilitar, el concienzudo registro del equipaje y hasta de las personas, no tardan en anunciar la llegada a otro reino”.*⁸

El francès Charles Davillier va certificar, l'any 1862, que la imatge del zel no era circumstancial:

*“La Junquera es la primera parada después de cruzada la frontera. Allí fueron enriquecidos nuestros pasaportes con nuevos visados. Una detención de dos horas nos permitió entablar conversación con los aduaneros españoles. Solamente se diferencian de los nuestros en el uniforme y en el nombre, más sonoro, de carabineros. Rindamos justicia a su celo. Nuestras maletas fueron concienzudamente examinadas. Pero muy de otro modo ocurrió con las de una señora que durante esta larga operación había mostrado mucho menos estoicismo que nosotros”.*⁹

Més afortunat va ser l'escriptor danès Andersen, en passar pel mateix indret i any, amb la diligència sortida de Perpinyà, encara que no va poder evitar el pagament d'una quantitat:

⁸ FORD, Richard, *Manual de viajeros por Cataluña y lectores en casa*, Madrid, Turner, 1983, pàg. 115. La primera edició és de Londres, 1845.

⁹ DAVILLIER, Charles, *Viaje por España*. Il·lustrat per Gustavo Doré, Madrid, Ediciones Castilla, 1957, pàg. 5-6.

A la Cerdanya, la línia fronterera és enmig dels camps de conreu, com ara aquests situats entre Puigcerdà i Ur.

*“Ya estábamos en España, en el primer pueblo fronterizo: La Junquera. El registro de equipajes, que nos habían descrito tan espantosamente inquisitorial, nos pareció leve y digno, a pesar de que aquí aún existía otro de los engorros de los viejos tiempos: el sellado de los pasaportes, ya que lo principal aquí era pagar”.*¹⁰

Sebastià Casellas, interessat en la millora del conreu agrícola, en un dels viatges a França va visitar una fàbrica a Tolosa de Llenguadoc i es va sentir atret per l'existència d'unes arades de ferro desconegudes a Figueres, on residia. Va comprar-ne dues per implantar-les com a eines de progrés material als camps empordanesos i va fer el viatge de tornada content amb aquella adquisició. Aleshores la frontera es convertí en un obstacle per introduir-les a la comarca:

“Víneme yo a Perpiñán con mis arados; a mi arribo a aquella ciudad tuve la buena suerte de hallar un carro de los que de acá llevan aceite, que iba a partir para Figueras; encargóse el carromatero de conducir mis arados con su carro hasta la aduana de la Junquera, y yo le encargué que de mi parte dijese a aquel administrador que tuviera arreglada la guía que yo al día siguiente pasaría

¹⁰ ANDERSEN, Hans Christian, *Viaje por España*, Madrid, Alianza, 2004, pàg. 19.

con la diligencia, pagaría los derechos de entrada de dichos arados y me los llevaría a Figueras”.

En els aranzels no figurava cap partida referida a l'article o mercaderia que Casellas pretenia introduir al país. Les arades romangueren un any retingudes a la duana, fins que, el 1842, el general Zurbano, responsable militar de la zona, en va autoritzar l'entrada, pel fet de no ser objectes de comerç i només uns models de prova, amb la condició que ell seria el primer que hi treballaria.¹¹

Amb l'arribada del ferrocarril el 1878, Portbou es va transformar en una nova porta d'entrada i sortida, i la seva duana va substituir en importància la de la Jonquera, que poc després acabà desplaçada al Portús. Sobre aquest punt, diu Ardouin-Dumazet el 1904:

“Voici le bourg du Perthus, bâti à la frontière même; à son extrémité sud, la grande rue, formée par la route, est commune aux deux pays. D'un côté, les maisons sont françaises; de l'autre, elles sont espagnoles. Malgré cette proximité, chaque nation se montre avec son caractère propre: nos boutiques sont telles qu'on verra dans la plaine du Roussillon, tandis que les magasins en face sont semblables à ceux que l'on trouverait dans les parties les plus reculées de la Catalogne”.

Per a ell, el contrast principal de l'indret era la vigilància militar: *“L'Espagne n'a ici que des carabiniers et des douaniers. Outre ses douaniers et ses gendarmes, la France possède une petite garnison dans le fort de Bellegarde édifié par Vauban pour garder le passage”.*¹²

No tots els viatgers arribats a territori francès podien seguir endavant. Les dificultats amb què topaven els emigrants espanyols a l'estació del ferrocarril de Cervera de la Marenda (Cerbère) són recollides per Josep Pla en 1920:

“La sala d'espera de tercera classe i el rodal immediat de l'estació eren plens d'emigrants espanyols molts dels quals s'havien ajagut a terra fatigats sens dubte del llarg viatge que havien emprès [...] Si tenien els papers en regla els deixaven passar; si havien estat enganyats i hi faltava algun detall, els projectaven sobre un racó en espera del retorn del

¹¹ *Revista del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro*, XVIII (1869), pàg. 293.

¹² ARDOUIN-DUMAZET, op. cit., pàg. 18-20.

El pont sobre el Reür, que representa l'entrada a la Guingueta, és el límit de separació entre l'Estat francès i l'espanyol.

primer tren. Les dones es posaven a plorar i s'eixugaven els ulls amb la punta del davantal negre; els gendarmes els anaven empenyent, dient sempre *pardon*".¹³

Si de la Jonquera i Portbou passem a l'altre extrem dels Pirineus Orientals, a un centenar de quilòmetres, el contrast era notable. I és que, a la depressió de la Cerdanya, durant molt de temps, va persistir la percepció que la frontera quotidiana i la política no coincidien, que la línia de partició era invisible. Ho constatà Joan Santamaria l'any 1928:

"Prou que ho diu la cançó, que no hi ha altra terra com la Cerdanya, meitat de França i meitat d'Espanya. Ara que, la ratlla partionera, no la sabeu veure enlloc. Tant se val que us col·loqueu a la banda del Cadí, a la de Maranges, a la del Querol o a la del Puigmal. El resultat sempre és el mateix: una sola Cerdanya, una sola terra aplegada i indivisa, una sola visió desembarassada, puixant i plena de majestat".¹⁴

¹³ PLA, Josep, *Sobre París i França*, Barcelona, Destino, 2004, pàg. 10-11.

¹⁴ SANTAMARIA, Joan, *Visions de Catalunya (Catalunya Vella. La Muntanya)*, Barcelona, Selecta, 1954, 3a ed., pàg. 168.

Del mateix parer era, a l'hora de fer un balanç de vint-i-cinc anys de vida, Jaume Bragulat, que assenyalava, com a excepció, el parèntesi de la Primera Guerra Mundial:

“La frontera, al començ del segle, era una cosa poc menys que il·lusòria, i continuà així fins a la primera guerra mundial, la del 1914. Tothom passava per allà on volia, i com volia [...] Es produïen casaments i es feien canvis de masovers i arrendataris sense mirar per res la ratlla fronterera. Modismes francesos, o almenys afrancesats, s'empraven a tot drap a Puigcerdà, degut a l'intercanvi constant i relació entre la gent d'una i altra part.”¹⁵

La idea d'una línia immaterial va colpir fortament, i per això no pot deixar de sorprendre'ns que la torni a recordar Josep Calvet als nostres dies, del costat francès estant:

“Durant la meva joventut, abans de la Guerra Civil, anàvem i veníem d'una banda a l'altra del que en dèiem «la ratlla», perquè, quan jo era jove, no sabia pas que, d'aquesta ratlla, se'n deia frontera. Nosaltres en dèiem la ratlla, i quan anàvem a alguna banda ningú no ens deia res [...] Amb la meva mare anàvem a Puigcerdà pel camí dret, i tampoc ningú no ens preguntava on anàvem, ni qui érem, només si trobàvem els «carrabiners» ens preguntaven: «¿Lleven ustedes algo que declarar?»; nosaltres responíem que no, i aleshores ens deien «adiós, buenos días». Igualment feien els de la gendarmeria francesa. I aquí s'acabava tot. Anava i venia gent de tota la Cerdanya i més enllà a treballar a França; ningú no els demanava cap paper ni res de res. Menjaven a unes cases, dormien a unes altres, tot era normal a cada costat de la ratlla.”¹⁶

Més enllà dels passos situats a Portbou, la Jonquera o el Portús i Puigcerdà, existia una altra via de comunicació transfronterera menys

¹⁵ BRAGULAT SIRVENT, Jaume, *Vint-i-cinc anys de vida puigcerdanesa 1901-1925*, Barcelona, Gráficas Casulleras, 1969, pàg. 26.

¹⁶ CALVET, Josep, “Les relacions entre l'Alta i la Baixa Cerdanya”, dins *El Mil·lenni de Catalunya i la Cerdanya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1989, pàg. 121. Per a una visió actual del fenomen fronterer a la Cerdanya amb una mirada al passat, vegeu MANCEBO, François, *La Cerdagne et ses frontières*, Perpignan, Llibres del Trabucaire, 1999.

El santuari de Núria, a les altes valls del Ripollès, ha estat un punt de trobada entre els catalans d'ambdós costats dels Pirineus.

transitada. Era el camí de ferradura que comunicava Camprodon i Molló (Ripollès) amb Prats de Molló (Vallespir) per la ruta del coll d'Ares. Al final del segle XIX, Carles Bosch de la Trinxeria, originari precisament de Prats de Molló però resident a la Jonquera, advertia el tracte diferencial en la cura del pas:

“De Camprodon al coll es segueix un mal camí de ferradura, de vegades impracticable per les esclavissades de l'hivern, que ningú no adoba. L'excursionista no té necessitat de demanar si ha entrat a França; bé prou ho coneix pel bon camí de ferradura que se li presenta al trepitjar la frontera. En efecte, és camí de 1,50 metres d'ample i tot l'any un peó (*cantonnier*) l'entreté i l'adoba fins a Prats de Molló”.¹⁷

Isabel Savory, uns anys després, arribà al coll d'Ares des de Prats de Molló acompanyada d'un mulater. La viatgera anglesa notà les peculiaritats del pas, l'abandonament de la via i dels carrabiners, els quals van dur-la fins a Camprodon, a 18 quilòmetres:

¹⁷ BOSCH DE LA TRINXERIA, Carles, *Records d'un excursionista*, Barcelona, Selecta, 1978, pàg. 182. La primera edició és de 1887.

“We passed the stone that marked the actual frontier and began the steady descent into Spain. As we edged along a bare, shallow valley on the face of the mountain, we saw upon the slope to the right a baraque –a little stone hut– where the Spanish Customs officers live, commanding the track. We slipped off to walk for the sake of getting warm, the muleteer made for the hut with the mules. At last there came a jingling and a patter of hoofs behind us. The muleteer had picked up a couple of Customs officers; he was talking away, sitting on one of mules, to an officer who had climbed on the other; an unmounted mule could never be wasted.

The «Douanier» on the mule carried a gun, the other wore the mere ghost of a uniform, a ragged tunic with gaping slits, and from one trouser-leg the stripe was torn wholesale.

*Neither of them could be called a smart escort; the raggedest of the two turned off after a time, the fellow with the gun walked with us the whole of the way to Camprodon”.*¹⁸

IDENTITATS

L'escriptor Juan Zorrilla San Martín, nascut a Montevideo, es va sentir estranger en el mateix instant de creuar la línia divisòria amb el ferrocarril:

“Portbou es la última estación española; próxima a ella está la montaña pirenaica, atravesada por un túnel.

Entramos en él por territorio español; y, dos o tres minutos después, salimos a territorio francés, y nos detenemos en la estación de Cerbère. Este túnel me parece una noche de un minuto entre dos grandes auroras.

Entramos en Francia.

Todo ha cambiado.

¹⁸ SAVORY, Isabel, *The Romantic Roussillon in the French Pyrenees*, Nova York, Charles Scribner's Sons, 1920, pàg. 160-161. En retornar a Prats de Molló per la mateixa ruta, afegeix aquesta descripció del post de carrabiners: *“At the «Douanier's» baraque on the frontier we got off and went inside the hut for the showing up of passports once more. It might have been a worse camp. A bedplace filled up with straw took most of the room, there were boxes to sit upon near the hearth by the wood fire, tools and knives and forks were stuck into a beam with a candle end. Casilla de Carabineros was written up on the wall. At the side of the hut the two dogs had a little stone house built, something like a rounded oven, its back into the hill, just big enough for them to curl into on straw”* (pàg. 164). Dec aquesta referència a Jordi Mascarella.

¿Es en sentido favorable o adverso?

Yo no lo sé; sólo sé que me siento extranjero por primera vez en la vida".¹⁹

Contràriament, per a la protagonista d'una novel·la de l'escriptora barcelonina Carme Montoriol, la continuïtat lingüística catalana feia menys intens l'efecte:

"En el vagó tothom comença d'agitar-se. Portbou! Res més que un túnel i França. Però la dona sap que darrera la muntanya i més enllà, molt més enllà, encara, la gent continua parlant com nosaltres. Per això no li fa ben bé l'efecte d'una frontera".²⁰

En contra de les lleis catalanes, que no foren respectades, el Tractat dels Pirineus de 1659 dividí la Cerdanya en dues parts i annexionà a França els territoris del Conflent, el Vallespir i el Rosselló que havien fet part de la Catalunya medieval. A mitjan segle XIX, el periodista i escriptor marsellès Amédée Achard, a l'hora de tractar de l'home rossellonès, destacava encara la permanència del caràcter català i de la llengua com a característiques específiques del lloc:

"Encore aujourd'hui, le Roussillonnais dit: "Je vais en France", quand il part pour les départements du Languedoc [...] L'amour de l'indépendance vit dans le coeur du Roussillonnais. Une grande partie de ses défauts, comme de ses qualités, se rattache au caractère de la nation catalane, avec laquelle il a une grande affinité; aussi bien par le langage que par les moeurs [...] L'idiome catalan [...] est toujours en usage en Roussillon.

C'est la langue du peuple; c'est un dialecte peu altéré de la langue romane, qui pendant tant d'années domina sur les deux versants des Pyrénées".²¹

¹⁹ ZORRILLA, Juan, *Resonancias del camino*, reproduït per José GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1999, vol VI, pàg. 560.

²⁰ MONTORIOL, Carme, *Teresa o la vida amorosa d'una dona*, Barcelona, Llibreria Catalònia, 1932, pàg. 164.

²¹ ACHARD, Amédée, *Les Français peints par eux-mêmes*, citat per PONSICH, Pierre, "Regard sur la catalanité historique du Roussillon", dins *Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*, 105 (1997), pàg. 214-215. S'ha suggerit que fins al principi del segle XIX, la penetració del francès al Rosselló era menys intensa que la del castellà al Principat de Catalunya dos segles abans (BRUNET, Michel, *El Rosselló de cara a la Revolució Francesa*, Perpinyà, Llibres del Trabucaire, 1989, pàg. 85).

Tanmateix, una cosa era la llengua i una altra el sentit de la identitat. Emmanuel Brousse, després d'haver conviscut amb catalans del Principat al santuari de Núria (un dels indrets comuns de peregrinació de la gent d'ambdós vessants dels Pirineus), de tornada a casa, reconeixia l'any 1896 que no s'havia sentit en un país estranger, perquè s'havia comunicat en la mateixa llengua, però l'expressió de patriotisme francès, del qual se sentia orgullós, era quelcom inevitable:

“Nous ne trouvions nullement dépaysés au milieu des hôtes de l'ermitage qui parlaient le même idiome que nous, le catalan. Nous n'étions pas, pour ainsi dire, en pays étranger.

Mais ce n'étais pas ça [...] ce n'était pas la France quoi, ce n'était pas la patrie, ce n'était pas le pays natal, ce n'était pas chez nous. Ici, au col de Nuria, la frontière dépassée, au seuil de notre belle Cerdagne, nous étions en France, nous étions libres de nos mouvements, de notre langage et de nos actions: c'était l'affection et les caresses des nôtres que nous allions retrouver, c'était la vie, c'était la liberté.

*Et, le cœur plein de ces sentiments, nous pussions encore du plus petit au plus grand, le cri de joie et d'espérance, le cri que toutes les bouches jettent joyeusement dans l'air: Vive la France! Cette noble et généreuse patrie, grande par ses gloires et plus grande encore par ses malheurs noblement subis, vaillamment supportés”.*²²

Per a Bosch de la Trinxeria, l'afrancesament del Rosselló era evident a la dècada de 1880:

“El Rosselló ha estat terra catalana; ho és encara per a entusiastes catalanistes que, com nosaltres, es recorden de llurs passades glòries. Els senyors Antoni Puiggarí, Pépratx, el canonge Boher i molts altres llegeixen amb interès totes les nostres produccions literàries, s'interessen pel nostre renaixement, estudien la nostra llengua, la parlen com nosaltres; voldrien fer participar de llur foc sagrat llurs amics rossellonesos. Però és en va: la llengua catalana que parlaven els il·lustres cabdills de Castellnou, de Canet, de Montesquiu, de Corsaví, és morta,

²² BROUSSE, Emmanuel, *La Cerdagne française*, Perpinyà, Imp. de *L'Indépendant*, 1926, 2a ed., pàg. 485-486. La primera edició és de 1896.

ben morta, completament absorbida per la francesa. Sols s'ha conservat a les valls dels Pirineus, i encara... [...] La província rossellonesa és una germana de Catalunya que han separat de nosaltres per força; els seus costums, els seus records, tot el passat, s'acaben d'esborrar...".²³

L'assimilació, el triomf del centralisme i la unificació cultural van ser una realitat també pel camí de la modernització i la prosperitat, com reconeixien Jaume Massó i Eudald Canibell, catalanistes de Barcelona, el 1892:

“Avui el Rosselló és una regió sense altres desitjos ni altre esperit qu'el que mou a qualsevol prefectura francesa. El nivellador sistema de l'igualtat li ha tret tot el caràcter propi; els departaments de més al nord, més avançats, li han llevat l'indústria; el sentiment català (fòra de la literatura) està completament apagat [...] El fet d'avui és qu'al penetrar nosaltres en el Rosselló, el país comprès entre el límit septentrional de la llengua catalana i la frontera franco-espanyola, ens sentim dintre una nació més a la moderna i molt més civilisada que la nostra”.²⁴

En les relacions quotidianes, però, podien sortir sorpreses com la que, el 1902, va viure el filòleg mallorquí i capellà Antoni M. Alcover, en trobar-se, al pas francès, amb un duaner que insistia a preguntar-li si tenia alguna cosa per declarar:

“Vaig dir a n-el carabiner francès si volia registrar les maletes, y me diu que sí [...] Les hi vaig obrir, paupà una mica dientme en francès que, si hi havia res de pagament, que hu digués. Jo en la metexa llengua li contest que no hi ha res y que registr tot lo que vulla.

²³ BOSCH DE LA TRINXERIA, Carles, op. cit., pàg. 89-90. Tanmateix, l'any 1906, el bisbe de Perpinyà, Jules Carsalade, d'origen gascó, que va aprendre el català i el fomentà a la diòcesi, advertí un pessimista mossèn Alcover que la llengua catalana no corria perill al Rosselló perquè era la llengua familiar dels catalans francesos, excepte els de Perpinyà. Segons el prelat, malgrat l'escolarització en francès, els nois en sortir de l'escola “no hi parlen pus, i en deixar d'anar-hi, si bé tots saben més o menys mastegar el francès, llur llengua usual és el català” (ALCOVER, Antoni M., *Dietari de l'excursió filològica 1906*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2006, pàg. 75-76).

²⁴ MASSÓ TORRENTS, J., i CANIBELL, E., “La costa catalana. Rosselló”, dins *L'Avenç*, 1892, pàg. 119.

Lhome insistia que si hi havia res, que hu digués, y jo que miràs tot; y a la millor romp en catalá dient que ja's dava per satisfet”.

Per al mallorquí, el canvi de llengua en la conversa era degut al fet que els rossellonesos tenien la mania de parlar francès, però afegia: “N'hi ha que no'l posseexen gaire, y a lo millor troben terrossos y prenen la dressera rompent en catalá”.²⁵

Des del costat francès, les observacions sobre la llengua catalana eren, certament, menys pessimistes que les dels observadors del Principat. Henri Baudrillart escrivia l'any 1893:

*“Le langue catalane est restée la langue usuelle des populations roussillonnaises [...] Dans les villes mêmes, la classe inférieure ne parle pas habituellement d'autre langue que le catalan. Dans les campagnes, les propriétaires du sol sont obligés de se prêter à l'emploi du même langage que leur imposent les paysans, même quand ils comprennent le français, et tous le comprennent dans la plaine. Ils voient une intention de les tenir à distance, ils ressentent une sorte de gêne et d'humiliation à s'entendre donner des ordres dans un idiome qu'ils ne regardent pas comme le leur”.*²⁶

Així mateix, en un viatge pel Rosselló al començament del segle XX, Ardouin-Dumazet feia notar que la creació dels departaments francesos no havia aconseguit anivellar les antigues disparitats ètniques i que el fet català tenia continuïtat a ambdós costats dels Pirineus, encara que aquest signe d'identitat no fos de caire separatista:

*“Le pays se dit catalan, ce qui ne veut dire séparatiste; bien au contraire, nulle contrée n'est plus attachée à la patrie française. Mais la population est de même race que celle de l'autre versant des Albères et des Pyrénées et le langage est identique. “Nous autres Catalans”, ai-je entendu dire souvent”.*²⁷

²⁵ ALCOVER, Antoni M., *Dietari de les eixides (1900-1902)*, vol II, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pàg. 162. Anatole de Démidoff, el 1858, fent gala d'una visió gal·locèntrica, deia que els barcelonins eren francesos que s'obstinaven a parlar català. Vegeu AYMES, Jean-René, “La imatge de Catalunya i dels catalans a França (1750-1860)”, dins *Perspectives entorn de la Revolució francesa*, Barcelona, L'Avenç, 1988, pàg. 68.

²⁶ BAUDRILLART, Henri, *Les populations agricoles de la France. 3ème série. Les populations du Midi*, Paris, Librairie Guillaumin, 1893, pàg. 333.

²⁷ ARDOUIN-DUMAZET, op. cit., pàg. 65 i 95.

Tres identitats –espanyola, francesa i catalana– coexistiren i s’interferiren a la zona divisòria. Per això, segurament, Unamuno afirmava, l’any 1919, que els Pirineus eren “*una barrera entre España y Francia, pero lo es mucho mayor esa zona de lenguajes regionales que los separa*”.²⁸ El catalanisme polític va arrelar al Principat a la segona meitat del segle XIX i s’hi manifestà com a moviment de masses durant el XX. Les raons de no arrelar a la Catalunya francesa foren explicades per un pagès nord-català a Joaquim Cases Carbó, als anys trenta del segle XX:

“Tots vosaltres podeu ser catalanistes! El vostre govern de Madrid us tracta molt malament. Nosaltres no en podem ser, puix que el nostre govern de París ens tracta molt bé. Demanem una carretera i ens la construeixen de seguida. Volem el telègraf i ens el posen. Demanem una escola i ens la donen. Nosaltres no podem ser catalanistes, vosaltres sí”.²⁹

La identitat es construeix, evidentment, sobre la memòria, però també des de les experiències noves i distintes. A llarg termini, la idea que globalment es formaren els habitants de la Catalunya annexionada a França de llur identitat era la que resumia un capellà de Perpinyà en dialogar amb un altre de Barcelona: “Nosaltres *d’abord* som francesos i *après* catalans; vosaltres *d’abord* sou catalans i *après* espanyols”.³⁰

DIFERENCIACIÓ I DESIGUALTATS

El diferent grau de modernització o endarreriment, apuntat en textos anteriors, és una constant que repeteixen les descripcions del segle XIX relatives a la Cerdanya, que és on millor es reconeixia el contrast.

Heras de Puig, el 1846, ja retratava un territori de la Cerdanya estancat i miserable per manca de comunicacions per part del costat espanyol, mentre que l’administració francesa no escatimava esforços perquè hi arribessin les carreteres reials.³¹ Ho reafirmava el pintor Josep Arrau el 1852:

²⁸ UNAMUNO, Miguel de, *Andanzas y visiones españolas*, Madrid, Espasa-Calpe, 1975, 10a ed., pàg. 205.

²⁹ CASES CARBÓ, Joaquim, *Catalunya francesa*, Barcelona, Catalònia, 1934, pàg. 30.

³⁰ Col·loqui sobre relacions interètniques reproduït dins *Perspectiva Social*, 5 (1975), pàg. 56.

³¹ HERAS DE PUIG, Narciso, op. cit, pàg. 50-51.

La carena fronterera ressegueix el pic de Freser i el de l'Infern, un indret ben conegut pels excursionistes que transiten pel sector d'Ulldeter.

“La part de la Cerdanya que correspon a França està molt més avançada que la nostra, la qual cosa es nota sobretot pels seus bons camins carreters i pel seu bon combinat sistema de regadius”.³²

Conscient del dèficit de comunicacions en el vessant meridional dels Pirineus, el ministeri d'Hisenda espanyol va haver d'autoritzar, l'abril de 1868, que el sègol que es produïa a la Cerdanya i era destinat a l'Empordà pogués circular per la carretera francesa de Montlluís, per tal d'evitar l'encariment del producte.³³ I encara quasi mig segle després, a petició de les Cambres Agrícoles de l'Empordà i la Cerdanya, calgué permetre's el trànsit, en ambdues direccions, dels productes agrícoles entre les dues comarques gironines per mitjà dels ferrocarrils francesos de Portbou a Perpinyà, de Perpinyà a Vilafranca de Conflent i l'elèctric que, des d'aquest últim punt, es

³² ARRAU BARBA, Josep, “Viatge per la muntanya l'estiu de 1852”, dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XLVI (1936), pàg. 393.

³³ *Gaceta de Madrid*, 12 de maig de 1868.

dirigia a la Guingueta d'Ix (Bourg-Madame).³⁴ El 1912, la Cerdanya francesa tenia ja ferrocarril; en canvi, l'espanyola persistia aïllada per la manca de carreteres i ferrocarril.

El 1922, el ferrocarril pomposament batejat com a transpirinenc, de Ripoll a Puigcerdà i Ax dels Tèrmas, arribà a la capital de la Cerdanya per la banda de migdia de la serralada,³⁵ però el geògraf Pau Vila destacava encara, el 1926, les desigualtats materials i culturals que s'hi notaven:

“Allò que es diu «meitat de França, meitat d'Espanya» no es notaria enlloc, perquè hom veu arreu que tota la comarca és una, si no fossin els canvis d'uniforme dels agents d'autoritat, l'abundor de bones carreteres al cantó de llevant i l'escassetat i mala conservació d'elles a la banda de ponent, així com haver-hi allà pertot edificis escolars fets a posta i estar ací les escoles instal·lades en una casa qualsevol; tot el qual es tradueix en una major civilitat en els pobles més afavorits de mitjans de cultura, amb tot i ésser catalans els uns i els altres”.³⁶

La visió de Vila es pot completar amb la de Joan Santamaria, el qual, a part de fer notar la brillantor diferent dels llums nocturns, apuntava:

“Els conreus, la tendror dels camps, la forma dels llocs, la ricor que exhala el paisatge, l'ordre i la pulcritud en què reposen les coses i les persones, marca a bell ull, damunt la uniformitat essencial de la Cerdanya, la fita profunda de dues terres i de dos pobles completament distints. Sí: completament distints. La llur diversitat és tan absoluta que a hores d'ara ja no hi ha pas res a fer.

Allí on acaba un camí dolent, ple de pols i de rocs, hi ha l'entrada de França, amb una carretera llisa i neta com el palmell de la mà; allí on acaba l'abandó, la brutícia i la rutina prehistòrica, us trobeu, a l'acte, voltats de la condícia francesa que us ofereix a lloure trens elèctrics, hotels confortables i una civilitat exquisida; allí on us deixa la vigilància del carrabiner espanyol, arraulit dins un pobre barracot, entreu tot d'una sota l'autoritat del gendarme estranger, colrat de cara, mostatxut

³⁴ *Gaceta de Madrid*, 3 d'agost de 1912.

³⁵ CLARA, Josep, *El transpirinenc català. Ripoll, Puigcerdà, la Tor de Querol*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2004.

³⁶ VILA, Pau, *La Cerdanya*, Barcelona, Empúries, 1984, pàg. 26.

i una mica bufat que us mira de gairell i que li reca de tornar-vos el bon dia. I entre que l'un us acomiada en castellà i que l'altre us rep en gavatx, vosaltres, si sou catalans, aviat perdeu l'esma".³⁷

EL CONTRABAN

Deixant a part el territori de la Cerdanya, on el medi físic no facilita la separació política, els Pirineus Orientals, a diferència dels centrals, són franquejables per prop d'un centenar de colls i passos, uns quants amb camí de ferradura i, encara, més enllà de les vies internacionals de comunicació, existeix també la possibilitat de passar d'un estat a l'altre per via marítima.

El contraban, propi de les terres de frontera, era un fenomen antic, vinculat a la regulació del comerç i de l'economia a través de la institució duanera. Les lleis el castigaven més o menys severament, però era inexorable per a les petites comunitats de muntanya unides per una base ètnica comuna i per unes actives xarxes de relacions transfrontereres.

El 1842, el general Martín Zurbano, comandant general de la província de Girona, va arribar a ordenar que "*los contrabandistas que se aprendan serán en el acto pasados por las armas y los géneros que lleven se repartirán entre los aprensos; también en el acto*". Pocs dies després d'haver signat una circular tan expeditiva, ell mateix va reconèixer que a Gerònima Martí, natural de Sant Llorenç de Cerdans, detinguda per l'alcalde de Sant Sadurní (Baix Empordà) perquè se li havia trobat un paquet de productes de contraban, i a Francesca Darmé, d'Arles, presa per motius idèntics per uns veïns de les Serres (Gironès), no serien víctimes de la pena assenyalada, ja que havien de ser conduïdes a França, a fi de ser jutjades, d'acord amb les lleis del regne d'on eren originàries, segons el tractat de 1786.³⁸ Qui sí que seria passat per les armes fou el mateix Zurbano l'any 1845, pel fet de pronunciar-se a favor de la Constitució de 1837 i d'Espartero.

La consciència que el contraban era practicat per un gran nombre de persones, i que tenia uns punts de sortida especialment localitzats, apareix a l'informe que el cònsol francès a Barcelona, Ferdinand de Lesseps, va escriure l'any 1848:

³⁷ SANTAMARIA, Joan, op. cit., pàg. 174-175.

³⁸ *Boletín Oficial de Provincia de Gerona*, 2 i 13 d'agost de 1842.

*“Toute la ligne des Pyrénées, depuis Perpignan jusqu’à Bayonne, fourni une véritable armée de colporteurs contrabandiers français et espagnols. C’est pour ce gens là que l’on peut dire “il n’y a plus de Pyrénées”. L’association et la fraternité sont complètes entr’eux. Une seule commune du Departement des Pyrénées Orientales celle d’Osseja ayant 1200 habitants, possède trois maisons qui font pour quatre millions d’affaires par an et entretiennent 600 colporteurs dont la moitié fait partie de la population de Castell, village de la frontière espagnole”.*³⁹

A la Cerdanya, la repressió semblava impossible:

*“El resultado de la situación topográfica respectiva de la Cerdaña francesa y española es que los habitantes de las dos Cerdañas se mezclan, relacionan y confunden entre sí mucho más de lo que suele suceder entre habitantes de naciones diversas. El reprimir el contrabando es allí empresa poco menos que imposible; así es que los tenderos y quinquilleros de Ossege y de La Tour de Carol están en posesión, años hace, de surtir de ropa y efectos a los habitantes de la Cerdaña española, así como los drogueros de Puigcerdá y Llivia de proveer de sus respectivos géneros a los de la Cerdaña francesa”.*⁴⁰

Existia, de tota manera, un contraban a gran escala i un altre, de poca transcendència, per al consum particular o familiar, com el que es podia fer entre la Guingueta d’Ix (Bourg-Madame) i Puigcerdà, i que Arrau va remarcar el 1852:

*“Un petit pont de fusta damunt l’esmentat riu [Reür], que no és més que un reguerot a l’estiu, es passeja un carrabiner espanyol, que, en veritat, no incomoda els passatgers, tal vegada perquè considera insignificant allò que hom compra a les Guinguetes i indispensable a causa de no trobar-se a Puigcerdà, ni a les poblacions properes”.*⁴¹

³⁹ Citat per CAMPS I GIRÓ, Joan, *La guerra dels Matiners i el catalanisme polític (1846-1849)*, Barcelona, Curial, 1978, pàg. 154-155. El pintor Josep Arrau, que passà per Oveja l’any 1852, confirma que existien gèneres emmagatzemats: “Res no hi observí de notable. És un dipòsit de contraband, des d’on l’introdueixen a Espanya” (“Viatge per la muntanya l’estiu de 1852”..., pàg. 395). També parla de la Tor de Querol: “La Tour és una població de contrabandistes, i dipòsit, com altres pobles propers francesos, de diversos gèneres per a introduir a Espanya” (pàg. 428).

⁴⁰ HERAS DE PUIIG, Narciso, op. cit., pàg. 54.

⁴¹ ARRAU BARBA, Josep, op. cit., pàg. 393.

En el segle XX, Rafael Gay de Montellà recorda aquest mateix pont i el pas il·legal de productes francesos, fet conreat com un deport habitual per les dones que amagaven la mercaderia sota els vestits:

“L’atractiu principal de la visita del foraster a la Guingueta era passar d’amagat el flascó de perfum, les pastilles de sabó d’olor o les tauletes de xocolata. Alguna senyora atrevida s’arriscava a passar uns metres de seda de Lió sota els enagos emmidonats. Mentre ella s’arremangava les faldilles darrera el taulell, el botiguer francès li assegurava que els carrabiners eren força condescendents. Però malgrat aquelles seguretats, en passar el pont, el cor de la contrabandista batejava furient dintre de la cotilla, mentre al marit, per por de la «multa» i del decomís, li agafaven uns forts tremolins a les cames. La penetració detectivesca dels carrabiners era escassa. El frau passava, o el deixaven passar, i si es descobria, era perquè les galtes de la contrabandista s’enrojolaven, o perquè al nen o a la nena se’ls acudia de fer una pregunta indiscreta al moment de passar per davant de la «casilla»”.⁴²

L’estat de guerra a la França de 1914 va imposar unes quantes contrarietats als ceretans acostumats a transitar d’un estat a l’altre sense impediments. Hagueren d’habituar-se a la “*carta frontalière*”, que calia renovar cada tres mesos, i acceptar la divisió efectiva de les dues Cerdanyes. Però aquell fet va reportar beneficis als més atrevits i sense escrúpols, ja que planejaren operacions propícies de contraban: “Que si oli, que si arròs, pastes, mongetes i bestiar. Els francesos estaven faltats de tantes coses!”.⁴³ Fins i tot les mateixes autoritats galles es dedicaren al tràfic il·legal de productes. El comissari de la Guingueta d’Ix (Bourg-Madame) va denunciar, durant el 1917, que l’alcalde de la localitat era “*un contrebandier notoire et qui pratique sur grande échelle toutes sources de contrebandes*”.⁴⁴

El pas a Estat espanyol d’Elna estant, en 1917, per tal de proveir-se de sucre i revendre’l, fou narrat així per un pagès de la localitat, Pere Martí,

⁴² GAY DE MONTELLÀ, Rafael, *Llibre de la Cerdanya*, Barcelona, Selecta, 1951, pàg. 126-127.

⁴³ BRAGULAT SIRVENT, Jaume, op. cit., pàg. 40.

⁴⁴ FRENAY, Etienne, *La Grande Guerre et le Roussillon 1914-1918*, Perpinyà, Direction des Services d’Archives, 1989, pàg. 104.

oriünd de la població gironina de Celrà, davant els gendarmes que van interrogar-lo:

*“Le 26 novembre au soir, étant à l’hôtel Ponsaty, à Elne, j’ai dit que je voulais me rendre en Espagne pour aller chercher des marchandises. Trois Espagnols, que si trouvaient là, m’ont dit si je voulais les accompagner en allant en Espagne avec eux. Je leur ai répondu affirmativement. Le 27 novembre, vers 8 h 30, nous sommes partis d’Elne en passant par Argelès-sur-Mer où nous sommes arrivés vers 10 heures. Nous sommes passés derrière le cimetière de ce village et avons suivi un chemin qui passe au mas Sagarols, situé au pied de la montagne, en face d’Argelès, puis nous avons suivi un sentier qui conduit au village de Esponelle (Espagne) en passant par la Tour de la Massane. Nous sommes arrivés à la frontière espagnole vers 3 heures du soir. Je suis reparti le lendemain en passant par le même chemin et j’ai porté 12 kilogr. de sucre que j’ai vendu à diverses personnes d’Elne dont je ne connais pas le nom”.*⁴⁵

Les observacions, en fi, des del costat sud dels Pirineus, a la Jonquera, reiteren el trànsit incessant de contraban durant el 1919:

*“En aquesta vila estem ja acostumats a veure el contraband constant que s’emporta a França tots els comestibles i demés subsistències en petita escala, a més de lo moltíssim que marxa d’Espanya en les diverses vies de comunicació i en la infinitat de vehicles que diàriament passen pels nostres carrers; mes ara, d’uns quants dies ençà, sembla un veritable èxode el que està passant en matèria de contraband... Cal també veure la concurrència diària de rossellonesos que vénen a la nostra vila per proveir-se de lo molt que ells n’estan faltats i que ja anem pagant més car...”.*⁴⁶

I és que, en les èpoques de guerra i dificultats, per raons evidents, el tràfic il·legal assolí l’extensió més gran.

⁴⁵ *Ibid.*, pàg. 107-108.

⁴⁶ *La Veu de l’Empordà*, 15 de febrer de 1919, citat per COMPTE, Albert, i JUAN, Enric, “La Jonquera: dels inicis de la Restauració a la fi de la Primera Guerra Mundial (1875-1918)”, dins *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 18 (1985), pàg. 258.

LIBERALS, CARLINS, REPUBLICANS...

La porositat de la frontera va jugar igualment un paper decisiu en totes les lluites polítiques dels segles XIX i XX. Els camins de la frontera foren freqüentats per liberals i carlins, progressistes i republicans, i ja en el segle XX, per anarquistes i independentistes, per fomentar les insurreccions o escapar de la repressió quan aquelles van fracassar. Llavors França esdevingué refugi de conjurats i fracassats.⁴⁷ També es repetí el moviment migratori en sentit contrari arran de successos com els de 1851, i certament els anys 1914-1918, a càrrec dels insubmisos o pròfugs francesos.

L'encarregat de traslladar el pintor Arrau des de la Cerdanya al santuari marià de Núria era un home de la Cerdanya francesa que havia fet l'agost en ocasió de la guerra carlina servint els uns i els altres:

“Un cavall portava l'equipatge i jo en muntava un altre, petitet i xiroi, de raça àrab, portat d'Argel feia pocs anys pel germà del seu actual propietari, el forner d'Er. Aquest home, d'uns 45 anys, sembla que ha fet el seu «agost» durant la guerra carlista, acompanyant a tiris i troians, amagant ara els de l'un partit ara els de l'altre. Encara que francès, no deixa d'ésser espanyol, amb idees absolutistes”.⁴⁸

Les fórmules ideades pels carlins per passar de França a Espanya van ser, a vegades, realment imaginatives. El 1838, el noble polonès Félix Lichnowsky, que ingressà a l'exèrcit del pretendent, va haver d'organitzar una cacera d'isards per tal de burlar la vigilància dels que l'espiaven a la Presta (Vallespir).⁴⁹ Per la seva banda, Martí de Riquer i de Comelles, en un memorial redactat el 1886, va recordar l'entrada clandestina de Don Carlos el juliol de 1869, que ell mateix va preparar a manera d'un aplec:

“Vigilada cuidadosamente por el enemigo la frontera de Cataluña, era bastante atrevida y arriesgada la empresa y muy delicada y de la mayor responsabilidad para el que tuvo la alta honra de dirigirla. Decidido resueltamente [...]”

⁴⁷ CLARENC, Véronique, “Toulouse, capitale du carlisme catalan (1830-1840)”, dins *Annales du Midi*, 202 (1993), pàg. 225-246.

⁴⁸ ARRAU BARBA, Josep, op. cit., pàg. 473.

⁴⁹ LICHNOWSKY, Príncipe Félix, *Recuerdos de la guerra carlista*, Madrid, Espasa-Calpe, 1942, pàg. 231-235.

combinó el esponente un movimiento en la noche del 10 al 11 de julio que permitió efectuar la salida del Tech para llegar, burlando la vigilancia de la policía francesa, a Amélie-les-Bains en la madrugada del 11, y salir como salió de incógnito toda la comitiva, aparentando una romería y comida de campo en España, viendo coronados sus deseos del más satisfactorio resultado; ya que, vencidas todas las dificultades que ofrecía tan ardua y peligrosa empresa, colmó Vuestra Majestad su anhelo de penetrar por primera vez en España, como así lo efectuó en tan memorable jornada, entrando por la parte de Montalbá, en pleno día, frente al castillo de San Fernando de Figueras, que era el punto menos escrupulosamente vigilado por el enemigo”.⁵⁰

La retirada cap a França, el juny de 1866, passant per Banyoles, Besalú, Beuda i Lliurona, pel regiment d'infanteria Bailén núm. 22, que s'havia sollevat a Girona contra el règim d'Isabel II, a iniciativa del general Prim i altres militars liberals,⁵¹ és narrada en l'història del regiment esmentat:

“Siguiendo luego a Llorena [sic], a cuya entrada se hizo de noche, y dando una hora de descanso, y dos más después a las inmediaciones de las casas de Pingaro, continuó la marcha al amanecer del 24 hasta la Retoira de Columet [sic], próxima a la raya de Francia. En esta situación, sin divisar ninguna fuerza liberal por no haber podido salvar la frontera los generales y jefes que debían llegar, según las instrucciones; descubiertos también por el batallón cazadores de Alcántara, que reunido a la columna del coronel Monasterio rompió el fuego, se determinó no obstante, sin arredrarse por ello, considerando inútil la efusión de sangre, emigrar al vecino imperio, lo cual se verificó deponiendo las armas a las autoridades francesas, de cuya orden se internó la fuerza a San Lorenzo de Cerdá [sic], dando término así por entonces al laudable propósito concebido por tan denodados oficiales”.⁵²

El 1886, un grup armat que seguia els projectes d'oposició a la Restauració ideats per Ruiz Zorrilla féu el trajecte en sentit contrari, però

⁵⁰ RIQUER, Martí de, *Quince generaciones d'una familia catalana*, Barcelona, Planeta, 1979, pàg. 693.

⁵¹ En alguna ocasió, el mateix general Prim, com a conspirador, utilitzà el port de l'Escala per fugir a l'exili (RAHOLA, Carles, *Els emigrats polítics en la història*, Girona, Obradors Gràfics d'El Autonomista, 1926, pàg. 60).

⁵² RUBIO, Carlos, *Historia filosófica de la Revolución Española de 1868*, Madrid, Imprenta y Librería de M. Guijarro, editor, 1869, pàg. 643-644.

La frontera dels Pirineus Orientals, més que una barrera, ha estat un lloc de pas constant. La població de Portbou és al fons de la imatge.

es va veure obligat, uns dies més tard, a desfer el camí de Molló al coll d'Ares:

“Entre seis y siete de la mañana del 24 de septiembre de 1886 apareció en la masía Gresa, del vecindario de Espinavell, término municipal de Molló, una partida de 25 a 36 hombres armados, vestidos de paisanos, procedentes de Francia, dando vivas a la República, y permaneció por las inmediaciones hasta que, sobre las tres de la tarde, llegaron fuerzas del batallón cazadores de Mérida con objeto de batirla; y roto el fuego, que iniciaron los rebeldes y duró como un cuarto de hora, fueron retirándose y repasando la frontera la mayor parte de los que componían la partida, merodeando los restantes, fraccionados en pequeños grupos, durante algunos días, hasta que, obligados por la continua persecución de la tropa, se internaron también en Francia”.⁵³

⁵³ Interlocutòria del Tribunal Suprem, de 24 de març de 1887, publicada a la *Gaceta de Madrid*, 10 d'abril de 1887.

Pràcticament en el mateix escenari de penetració es va planejar, l'any 1926, l'intent frustrat de Francesc Macià contra el règim de Primo de Rivera. Certament, des de Prats de Molló, la ruta del coll d'Ares havia estat elegida per projectar-se sobre Camprodon, Olot, Figueres i Girona i avançar cap a Barcelona amb la idea d'alliberar Catalunya de l'opressió de la dictadura.⁵⁴ I és que, en aquest tipus de moviments d'insurrecció militar, l'estratègia mental i geogràfica no canvià al llarg del temps.

PER CONCLoure

Oficialment, la frontera francoespanyola dels Pirineus va començar a delimitar-se el 1659 i durant el període 1862-1868 va ser fixada amb caràcter definitiu. Fou una frontera política i no natural. El carrabiner i el *douanier* o el gendarme representaren, respectivament, el poder coercitiu i més visible d'uns estats que tenien una moneda, una policia i un dret diferents.

França es va distingir en els nous territoris ocupats, entre altres coses, per l'efectivitat modernitzadora i per una administració centralitzadora que va reduir les diferències identitàries, la qual cosa a llarg termini va debilitar la unitat històrica d'origen.

Malgrat la robustesa de la serralada –que mostra les altures més grans a les comarques de la Cerdanya i el Ripollès (o el Conflent i una part del Vallespir pel vessant nord), on s'aixequen els cims del Puigmal (2.910 metres) i de Costabona (2.464 metres)–, la pràctica quotidiana de les comunitats situades a la vora de la línia divisòria impedí sovint una separació concloent, perquè els límits dels Estats no es corresponen sempre amb les fronteres geogràfiques, econòmiques i culturals. Generalment, més que un mur, la frontera als Pirineus Orientals va ser pont, passadís i, fins i tot, carrer. ¿Pot sorprendre'ns que a hores d'ara sigui qualificada per un sindicat policial com a “coladero” d'immigració il·legal?⁵⁵

Aquest fet s'explica perquè la barrera dels Pirineus Orientals, al marge de les tres o quatre vies de penetració oficial per la carretera i la duana, té nombrosos passos de comunicació a la muntanya, a vegades poc o gens vigilats, i una depressió a la Cerdanya, que físicament la fan permeable; però

⁵⁴ CARNER-RIBALTA, Josep, *El complot de Prats de Molló*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1987.

⁵⁵ “El coladero de los Pirineos”, dins *El Periódico*, 5 de setembre de 2005.

també per la complementarietat geogràfica i econòmica de les terres d'un costat i de l'altre, la persistència de tradicions religioses o festives, i per l'exercici habitual de l'emigració temporal. Tot això afavorí una mobilitat continuada i la creació de noves relacions familiars. D'aquesta manera, la gent de Portbou i Banyuls de la Marenda; de Maçanet de Cabrenys i Costoja o Sant Llorenç de Cerdans; de Beget i la Menera; de Molló i Prats de Molló; de Setcases i Mentet; de Planoles i Er; de Puigcerdà i la Guingueta d'Ix... superaren la barrera política per fer negocis, celebrar festes religioses i tradicionals o matrimonis.⁵⁶ La pràctica de l'excursionisme, així mateix, va fomentar no solament l'edició de guies que descriviren les interioritats més recòndites de la serralada i les valls confrontants, sinó els aplecs entre alpinistes d'ambdós vessants.

Les relacions d'amistat i parentesc derivades de tots aquests contactes s'activaren a manera de defensa, en els moments crítics d'una de les parts. Per exemple, el 1914, quan a la Cerdanya s'establiren insubmisos i desertors de l'exèrcit francès, emparentats amb famílies de l'Estat espanyol.

En general, al llarg dels anys considerats del segle XIX i primer terç del XX, la presència d'"estrangers" fou molt més notable en el departament dels Pirineus Orientals que a la província de Girona. El nombre de francesos residents a la província gironina era de 593 el 1856 i de 1.987 el 1930.⁵⁷ En canvi, les xifres dels Pirineus Orientals registren 12.434 espanyols el 1901 i 35.749 el 1927.⁵⁸ A les poblacions frontereres, aquests espanyols fixos,

⁵⁶ Uns quants estudis particulars: BALENT, Andreu, "Duaners i contrabandistes a la ratlla fronterera entre Er, Cerdanya, i Planoles, Vall de Ribes (1830)", dins *Annals 2001-2002 del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès*, Ripoll, 2003, pàg. 121-127; O'BRIEN, Oonagh, "El paper de la frontera al Vallespir del segle XIX", dins *L'Avenç*, 86 (1985), pàg. 682-690. Per a la quantificació dels matrimonis transfronterers, MACBETH, Helen, i BERTRANPETIT, Jordi, "Biology, boundaries and borders", dins *International Journal of Anthropology*, 10 (1995), pàg. 53-62, i VIGO, Marta, "Estudi endogàmic a la Cerdanya francesa (1836-1990)", dins *Ceretania*, 2 (1998), pàg. 163-174. La literatura ha recreat l'ambient de trobades o aplecs com el de Sant Aniol d'Aguja, anomenat precisament "dels francesos": VAYREDA, Marià, *La punyalada*, Barcelona, Il·lustració Catalana, 1904, reeditada diverses vegades.

⁵⁷ La xifra de 1856 és de CLARA, Josep, "Immigració francesa a la rodalia de Camprodon el 1856", dins *Amics de Besalú. IV Assemblea d'estudis del seu comtat*, Olot, 1984, vol II, pàg. 71. La de 1930 és del *Censo de la poblacion española según el empadronamiento... el 31 de diciembre de 1930*, Madrid, Talleres del Instituto Geográfico y Catastral, 1932, vol. I, pàg. 372.

⁵⁸ La xifra de 1901 és de la *Gaceta de Madrid*, 25 de febrer de 1904, pàg. 789; la de 1927, de GÓMEZ ROJO, Maria E., "El consulado español en Perpignan durante los siglos XIX y XX (1ª parte)", dins *Revista europea de derecho de la navegación marítima y aeronáutica*, XIV (1998), pàg. 1.968.

temporers o desertors de l'exèrcit, sovint incontrolats per les autoritats consulars,⁵⁹ treballaren com a jornalers o peons, com a mà d'obra barata per a l'agricultura i la indústria, i fàcilment els més desarrelats podien ingressar en moviments polítics que s'organitzaren des del territori francès. El contrabandista, el pastor, el ferroviari o el pescador van fer, igualment, serveis impagables com a guies a l'hora de superar la barrera policíaca.

[Recepció de l'article: 26-2-2013]
[Acceptació de l'article:14-3-2013]

⁵⁹ El 1903, el cònsol a Perpinyà reconeixia que, durant l'any anterior, solament 114 espanyols havien obtingut la cèdula anual de nacionalitat expedida pel consolat. Segons el representant d'Espanya, allò s'explicava per l'apatia de la majoria dels seus compatriotes, però, a més, per la negligència de les autoritats locals franceses, que no els exigien el certificat consular per inscriure'ls en els llocs de residència (*Gaceta de Madrid*, 25 de febrer de 1904, pàg. 790).